

DE NEGENTIENDE-EEUWSE WORTELS VAN DE GEREFORMEERDE KERK VAN GOUDA

Een boom met twee wortels (1835 – 1907)

Zoals vele van de huidige Gereformeerde Kerken in Nederland, is ook de Goudse kerk gegroeid uit twee wortels: Afscheiding (1834) en Doleantie (1886). Dank zij twee recente studies, van resp. D. Schalk en J. Westerduin, zijn we uitstekend ingelicht over de wordingsperiode van de Gereformeerde kerk van Gouda in de eerste driekwart eeuw van haar bestaan; op deze beide studies is het volgende met name gebaseerd.

Het is een periode die gekenmerkt wordt door hoogte- en dieptepunten en in dat opzicht toont hoezeer het kerkelijke vaak de spiegel van het menselijke is.

Met opzet zijn ter oriëntering de landelijk gangbare jaartallen voor de twee mijlpalen in de gereformeerde kerkgeschiedenis genoemd. In Gouda – waar men doorgaans ruim de tijd neemt alvorens met de een of andere nieuwigheid mee te doen - moeten we beide gebeurtenissen een jaar later dateren: 1835 en 1887.

De oudste wortel: afscheiding

Het is hier niet de plaats om uitgebreid op het fenomeen van de Afscheiding in te gaan. Volstaan wordt met een zeer summiere schets.

In de periode 1813 tot 1834 overheerste bij het (Noord-)Nederlandse establishment de opvatting – ingegeven door o.a. politieke onzekerheden en frustraties – dat een voortdurende van rust en vrede in de samenleving (kortom: de gevestigde orde) mede werd gewaarborgd door een gematigd en verdraagzaam christendom. De Nederlandse hervormde kerk was als brede volkskerk, die nauwe relaties met de overheid onderhield, daartoe bij uitstek geschikt. De leidende kringen in de hervormde kerk trachtten voortdurend allerlei conflicten, zeker op het terrein van de kerkleer, te vermijden.

Generaliserend kan men de toenmalige samenleving typeren als een standen-

maatschappij, waarin de hogere standen het niet alleen economisch en politiek maar ook kerkelijk voor het zeggen hadden. Traditioneel betekende dit in hervormd-kerkelijk opzicht: meegaan met de tijdgeest, de theologie der verlichting, waarbij de rede veel nadruk kreeg en begrippen als deugd en zedelijkheid uitgebreid werden behandeld. Zeer velen uit met name de lagere standen konden zich echter niet vinden in de prediking van diverse 'moderne' predikanten. Zij hadden geen behoefte aan het loslaten van de kerkleer zoals die was vervat in de Dordtse 'Formulieren van Eenigheid' (1619). Geen wonder dat buiten de officiële kerk een uitgebreid circuit van gezelschappen en zondagse 'oefeningen' ontstond, deels als voortzetting van conventikels uit de periode van de 17e-eeuwse Nadere Reformatie, waar wel de orthodoxe waarden in ere werden gehouden.

Tegen de kerkelijke organisatie 'van bovenaf' en tegen het verwateren van de oude belijdenis kwam in woord en geschrift steeds meer protest, culminerend in 1834 in de afzetting van ds. H. de Cock te Ulrum – weliswaar op formele gronden –, gevolgd door het vertrek van vrijwel de gehele kerkenraad en gemeente uit de hervormde kerk. De eerste afgescheiden gemeente was ontstaan en weldra volgden er meer. Deze daad van afscheiding was niet zonder risico's, want de leiding van de hervormde kerk (de algemene synodale commissie) wist, gesteund door de geldende wetgeving, de overheid ertoe te bewegen om hard op te treden tegen de 'scheurmakers', in (beider) verwachting dat de rust wel snel hersteld zou zijn.

De afscheidingsbeweging te Gouda

Pas in 1835 vinden we in Gouda de eerste vermelding van mensen die zich als lid van de hervormde gemeente laten "uitschrijven". Het ging die eerste jaren nog maar om een klein groepje, een fractie van de ruim 8000 zielen die de hervormde gemeente telde. Evenals in vele plaatsen elders, kan worden geconstateerd dat deze Goudse afgescheidenen tot de 'kleine luyden' gerekend moeten worden: arbeiders, kleine burgers en boeren van buiten Gouda. In de classis Gouda van de hervormde kerk werd die situatie in de regio geringschattend afgedaan

met: "ambachts- en landlieden, niet tot de gegoedsten behorende; onkundig; sommigen, hunnen verklaring van afscheiding met een kruisje onderteekend hebbende; sommigen aangeduid als min gunstig bekend vanwege hun gedrag; anderen als zeer ongunstig ... wegens oneerlijkheid en zedeloosheid ...".

Of we daarmee de afscheiding in Gouda in dit stadium tevens als een echte sociale protest- en emancipatiebeweging mogen beschouwen, mag sterk worden betwijfeld. Dat het de orthodoxe gemeenteleden binnen de hervormde gemeente aan invloed ontbrak, zal stellig ook door hun sociale positie veroorzaakt zijn, maar het is de vraag of een afscheiding van zo beperkte omvang als in Gouda in maatschappelijk opzicht enige vooruitzichten bood.

Echt verontrust reageerde de Goudse hervormde gemeente niet, daarvoor was het aantal *separatisten* te klein. Toch zal het aantal gemeenteleden dat zich kerkelijk 'onterfd' voelde zeker groter zijn geweest dan het aantal handjevol dat uiteindelijk met de officiële kerk brak. Mogelijk achtten sommigen het te riskant om de bedeling door de hervormde diakonie mis te lopen?

In 1836 werden door de Zeeuwse afgescheiden predikant H.J. Buddingh de eerste ambtsdragers bevestigd, zodat vanaf dat moment met enig recht van een afgescheiden gemeente kan worden gesproken. Deze kleine groep werd af en toe lastig gevallen door de bevolking, terwijl soms de politie – op Jast van hogerhand – een einde maakte aan een bijeenkomst.

Niet erg bevorderlijk voor de aantrekkingskracht op anderen was de interne verdeeldheid die de kleine gemeente kenmerkte. Het inmiddels tot stand gekomen kerkverband – in deze regio geleid door ds. H.P. Scholte – kon daaraan meestal weinig verhelpen. Regelmatig betwistten gemeenteleden elkaar het leiderschap; het is daarbij opvallend dat de meest actieve personen geen geboren Gouwenaars zijn!

Tekenend voor het gebrek aan eenheid – ook over zaken als kerkorde en tucht werd verschillend gedacht – was het feit dat slechts een deel van de gemeente in 1841 de aanvraag om officiële erkenning ondertekende. Daarmee stond men voortaan als

"christelijk afgescheiden" te boek - de naam "gereformeerd" mocht niet worden gedragen. "Dat het Separatisme over het algemeen rust en roest" – zoals het hervormd classicaal bestuur in 1838 zelfgenoegzaam constateerde, was op de Goudse afgescheidenen niet van toepassing. Ook na 1841 bleef er verdeeldheid, hoewel men tijdelijk in 1842/43 een eigen predikant kreeg in de persoon van G.J. de Raidt, die overigens – tekenend? – door Scholte in die jaren buiten het kerkverband werd gehouden. Jaren na zijn vertrek verzuchtte Raidt: "Met die gemeente in Gouda is het bedroefd afgeloopen". Inderdaad, bij gebrek aan bronnen die het tegendeel bewijzen, moeten we constateren dat kort na 1843 van een echte gemeente geen sprake meer is.

Kruisgezinden in plaats van christelijk afgescheidenen

Toch was daarmee het begrip "afscheiding" uit Gouda niet verdwenen.

De afgescheidenen die in 1841 geen officiële erkenning wensten, sloten zich aan bij een oefengezelschap dat zich van de hervormde gemeente losmaakte en regelmatig Cornelis van den Oever, vermaard oefenaar uit Rotterdam, liet voorgaan. In 1844 sloot dit Goudse gezelschap zich aan bij de Rotterdamse "Gereformeerde gemeente onder het Kruis", waar Van den Oever nu als predikant fungeerde. Typierend voor de houding van vele 'kruisgezinden', zoals ze worden aangeduid, was de sterk individualistische geloofsbeleving, zonder behoefte aan officiële erkenning door de overheid en deelname – als gemeente of individueel – aan het maatschappelijke leven.

Waarschijnlijk mede door het verval van de christelijk afgescheiden gemeente groeide het aantal kruisgezinden dusdanig, dat op 24 augustus 1849 een eigen Goudse "gemeente onder het kruis" werd gesticht. Deze gemeente oefende weldra een duidelijke aantrekkingskracht uit op buitenstaanders. Dit zullen zowel hervormden als 'daklozen' uit de verdwenen afgescheiden gemeente zijn geweest. Regelmatig maken de vanaf 1849 bewaard gebleven kerkeradsnotulen melding van nieuwe gemeenteleden, die overigens aan een nauwkeurig toelatingsonderzoek werden onderworpen. Hoe lang een

geloofsonderzoek destijds in beslag kon nemen, illustreert een vermelding uit 1860: *"... is men overgegaan tot ondervragen der caticisanten, hetwelk ongeveer drie uren te hebben geduurd ..."*

Evenals de eerste afgescheidenen, behoren ook de gemeenteleden uit deze periode tot de 'kleine luyden'. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de zeer bescheiden financiële draagkracht van de gemeente. Men was in 1852 zover dat de schuur aan de Kattensingel, waarin de kerkdiensten werden gehouden, gekocht kon worden om die te vervangen door een kerkgebouw. Ondanks een lening onder gemeenteleden, was men echter gedwongen om een gemeentelijke subsidie aan te vragen – een voor een kruisgemeente hoogst ongebruikelijke stap. De subsidie werd overigens geweigerd. De gemeenteraad greep een formele grond aan – het niet erkend zijn als kerkelijke gemeente – om de aanvraag af te wijzen. Een teleurstellende zaak, omdat kort tevoren aan de rooms-katholieke St. Jozefparochie wel een (veel grotere) subsidie was toegestaan. Om de kerkbouw toch doorgang te laten vinden, moest voor de verdere financiering opnieuw een beroep op de gemeenteleden worden gedaan.

Consolidatie in de jaren '60

Ondanks financiële zorgen mag de periode tot ca. 1875 als een bloeiperiode voor de nieuwe gemeente worden beschouwd. Daarbij was het van groot belang dat de leidinggevende figuren, met name de "lerend ouderling" F. Urbanus die groot gezag genoot, eensgezindheid binnen kerkenraad en gemeente lieten prevaleren boven eigen ambities.

In deze periode deden zich drie belangrijke gebeurtenissen voor: de toetreding tot het landelijk kerkverband van de Christelijk Afgescheiden Gemeenten (1863), de stichting van een christelijke school (1864) en het beroepen van een predikant (1865-1867). Meerdere factoren zullen hebben bijgedragen tot het verlaten van het kerkverband van de kruisgemeenten, zes jaar vóór de landelijke hereniging.

Daar was in elk geval teleurstelling over de houding van zustergemeenten, die veel te weinig bereid bleken tot het 'uitlenen' van

predikanten voor o.a. de bediening van de sacramenten. Maar ook het wat heterogene karakter van de gemeente, waar niet allen even individualistisch en afkerig van openbaar functioneren waren. De aandrang vanuit de gemeente bleek tenslotte doorslaggevend. Na drie jaar delibereren stelde de kerkenraad zich unaniem achter de overgang. Slechts enkele kruisgezinden konden deze verandering niet 'meemaken' en verlieten de gemeente.

De overgang tot de christelijk afgescheidenen brengt duidelijk een wat steviger organisatorisch kader; men laat zich nu ook door de overheid als gemeente erkennen. Voorts wordt de tijd rijp geacht om in te gaan op het reeds uit 1858 daterende aanbod van de plaatselijke (hervormde) vereniging "Vrienden der Waarheid" om gezamenlijk een lagere school te stichten op de grondslag van de gereformeerde belijdenisgeschriften. In 1864 komt - het initiatief wordt nu door de afgescheidenen overgenomen - een vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs tot stand, waarin afgescheidenen en orthodoxe hervormden eendrachtig samenwerken.

De komst van de eerste predikant ds. I. Middel in 1867, na zes vergeefse pogingen tot beroep sinds 1865, en de rimpelloze aansluiting bij de landelijke hereniging van christelijk afgescheidenen en kruisgemeenten tot de Christelijke Gereformeerde Kerk in 1869, zijn stabiliserende factoren.

Nog steeds groeit het aantal gemeenteleden (in de hervormde gemeente kunnen velen nog steeds niet "terecht"), waarbij het opvallend is, dat onder de nieuw toetredenden zich ook wat meer welgestelden bevinden, die weldra de nodige invloed krijgen in de kerkelijke colleges en in het C.N.S.-schoolbestuur. Dat zou te denken geven dat de sociale emancipatie in deze vorm zich in Gouda eerder in de jaren '60 en '70 afspeelde dan in de beginjaren van de Afscheiding!

Rond 1880 maakt de gemeente een crisisperiode door: heftige ruzies tussen kerkenraadsleden met elk een eigen aanhang, waarbij ds. Middel het middelpunt van de conflicten blijkt te zijn. Pas na zijn vertrek in 1882 keert de rust terug, maar inmiddels heeft een aantal gemeenteleden zijn heil elders gezocht, o.a. bij de hervormde gemeente, waar dan de orthodoxe predikant Swaan werkzaam is.

De tweede wortel: de doleantie als landelijk gebeuren

De Doleantie als landelijk verschijnsel komt - zeer kort samengevat - neer op een kanalisatie van het verzet binnen de hervormde kerk tegen de 'besturenkerk' en een toepassing van de reglementen die het modernisme vrij spel gaf. De theoloog Abraham Kuyper als voorman van deze stroming had echter een veel bredere doelstelling dan alleen een kerkelijk 'herstel'. Op het gehele terrein van het maatschappelijke leven zou dit herstel moeten doorwerken, onder het vaandel van 'sovereiniteit in eigen kring'. Vanuit de smalle basis van het gereformeerde volksdeel zou dan (in positieve zin) op de wereld kunnen worden ingewerkt. Sterke nadruk legde Kuyper op de autonomie van de plaatselijke gemeente.

Na een lange aanloopperiode, waarin Kuypers denkbeelden her en der ingang vonden via met name onderwijs (stichting V.U.), politiek (A.R.) en media (De Standaard), kwam het in januari 1886 in Amsterdam tot een openlijke breuk binnen de kerkenraad van de hervormde gemeente. Kwesties als het afgeven van belijdenisattesten aan catechisanten van moderne predikanten en het beheer van de kerkelijke goederen waren aan de orde. De poging van Kuyper en zijn medestanders om de hervormde gemeente Amsterdam als geheel aan het 'synodale juk' te onttrekken, mislukte, zodat de geschorste kerkenraadsleden zich als dolerende gemeente beschouwden, d.w.z. klagend tegen het valse kerkbestuur dat de plaatselijke kerk belette om op reformatorische basis de eigen zaken te regelen.

Elders In het land gingen kort daarop wel enkele gemeenten in hun geheel over naar de Doleantie, maar uitbreiding vond verder vooral plaats door uittreding uit de hervormde kerk. Kenmerkend voor de Doleantie was de strak georganiseerde opzet. Overal was landelijke steun te verkrijgen voor de opbouw van een plaatselijke 'Nederduitse Gereformeerde kerk'.

De doleantie in Gouda; 1887

In Gouda duurde het tot 1887 voordat op de landelijke situatie werd ingehaakt. Daarbij was ds. Winckel uit Oudewater de grote 'motor'.

Stellig was er bij de dolerenden sprake van een zich 'onterfd' voelen in kerkelijk opzicht, hoewel de situatie in de hervormde gemeente van Gouda niet volstrekt negatief werd beoordeeld. Evenals de afgescheidenen behoorden de dolerenden in Gouda vooral tot de 'kleine luyden'; ook hier was er een kleine groep beter gesitueerden die weldra de leidinggevende posities innam. In die zin kan dan ook van een sociale emancipatiebeweging worden gesproken, omdat voordien hun invloed binnen de hervormde gemeente te verwaarlozen was.

Het aantal dolerenden in Gouda was aanmerkelijk groter dan een halve eeuw eerder het aantal afgescheidenen. De reeds bestaande informele groepsvorming binnen de hervormde gemeente zal daaraan hebben bijgedragen. Naar schatting keerde zo'n 4% van het zielental in mei 1887 de hervormde gemeente de rug toe, een aantal dat snel groeide, maar rond de eeuwwisseling weer enigszins afnam. Met de nodige pretenties schreef de dolerende kerkenraad in september 1887 aan mr. M.W.L. van Alphen, uitgever van het jaarlijkse Nieuw Kerkelijk Handboek: "*Indien u per se een zielental van de dolerenden wildet invullen, u ... het cijfer zou moeten invullen der gantsche Gereformeerde (Hervormde) Kerk (Gemeente) dus 11331 zielen op 31 december 1885, aangezien de kerkeraad voor de geheele gemeente het juk der Synodale Hiërarchie heeft afgeworpen*".

Passend in het landelijke patroon was de krachtige aanpak in de beginjaren. Er werd direkt werk gemaakt van het beroepen van een predikant en het bouwen van een kerk (aan de Turfmarkt). Dit bracht wel grote financiële inspanningen mee, die nog vergroot werden toen de kerkenraad in 1891 besloot tot stichting van een eigen school onder direkt toezicht, naast de bestaande C.N.S.-school.

Een van de groeperingen die de doleantie in Gouda vaste voet verschaften, was de reeds jaren bestaande "evangelisatie" (officieel vereniging "Bidstonden door rechtzinnige leeraars" geheten). Weldra bleek de samenstelling van de dolerende gemeente niet volstrekt homogeen te zijn. Er was een bevindelijke stroming aanwezig, die niet erg geporteerd was voor het kuyperiaanse actiemodel én ook met diens theologische denken niet geheel kon meegaan. Sommige

van deze gemeenteleden bleven in gezelschappen samenkomen, bij voorkeur onder leiding van de uit de tijd van "Bidstonden" geliefde voorganger D. Wijting, een Ledeboeriaan uit Goes. Dit was tegen de zin van de kerkenraad, die Wijting de vraag voorlegde: "*Erkent u nu ons als Nederduitse gereformeerde kerk van Gouda, voor de openbaring van het lichaam van Christus aan deze plaats? En erkent u ook de andere kerken, welke met ons in correspondentie traden als zodanig? Daarop komt het toch aan?*" Vervolgens werd van zijn diensten geen gebruik meer gemaakt.

Naar een samengaan van de christelijk en de Nederduitse gereformeerde gemeenten (1892 – 1907)

Toen in 1892 op landelijk niveau de christelijk gereformeerde kerk en de Nederduitse gereformeerde kerken tot vereniging overgingen, na de nodige compromissen, bleken de beide Goudse gemeenten nog niet toe aan ineensmelting. Ondanks enkele positieve contacten in de periode vóór 1892, waren er over en weer nogal wat weerstanden, met name bij de christelijk gereformeerden. De stichting van een eigen school door de dolerenden sprak gevoelig mee en voorts beschouwde men de dolerende doopleer als ongereformeerd. De kerkenraad van de afgescheidenen voelde zich overrompeld, maar accepteerde de landelijke situatie en noemde zich tot nader order gereformeerde kerk A. Dit kwam de gemeente wel te staan op een uittocht van ongeveer 1/3 van de leden, geleid door 4 van de 9 kerkenraadsleden, die het gevreesde identiteitsverlies niet wensten te accepteren. De dolerende gemeente had veel minder moeite met de kerk B-status, maar kampte toch ook met interne conflicten.

Moeilijke jaren braken aan. De wil tot samenwerking en samensmelting was lang niet bij alle gemeenteleden aanwezig, het minst bij die van kerk A. Naast verschil van opvatting over bepaalde leerstellingen en de pijnlijke schoolkwestie, kwam ook nog een financieel probleem om de hoek: de hoogte van het predikantstraktement (kerk A kon minder betalen dan kerk B). De persoonlijke opvattingen van de predikanten (kerk A maakte er in de periode 1892 - 1907 vier mee, kerk B drie) waren ook duidelijk van invloed

op de houding die A en B ten opzichte van de vereniging aannamen.

Na heel veel overleg en steeds nieuwe compromis-voorstellen tussen (en in) de beide kerken, werd in oktober 1907 het "Besluit tot ineensmelting" door vrijwel alle betrokkenen geaccepteerd; enkele leden van kerk A achtten zich te bezwaard en traden uit.

Een echte juichstemming heerste er niet, daarvoor had de vereniging te lang op zich laten wachten. Het voorstel van een ouderling in de laatste gecombineerde kerkenraadsvergadering van 14 november 1907 om een gemeenschappelijke (dank)dienst te organiseren "*waar beide leeraren dan zullen optreden*", vond geen meerderheid. Als troost liet ds. Sap op de eerste vergadering van de ineengesmolten kerkeraad, een week later, Psalm 138:3 zingen, een psalmvers dat de nieuwe berijming in feite ongewijzigd heeft overgenomen en waarvan de laatste regels – zeer toepasselijk – luiden:

*'Hij slaat toch, schoon oneindig hoog,
op hen het oog, die need'rig knielen;
maar ziet van ver met gramschap aan
den ijd'len waan der trotsche zielen.'*

Geraadpleegde literatuur:

- D. Schalk. *De Afscheiding in Gouda*. (MO-scriptie). Moerkapelle 1978.

- J. Westerduin. *De Gereformeerden in Gouda 1849-1907*. (MO-scriptie). Gouda 1980.

Voorts:

- A.R. van de Putte. *Eenige mededeelingen over het ontstaan der Gereformeerde Kerk te Gouda en hare ontwikkeling ...* (serie artikelen in: *Goudsche Kerkbode*, jrg. 25 (1932), februari - juni).

- P.D. Muylwijk. *Honderd jaren van Gouda's Gereformeerde Kerk na haar herleving in 1849 ...* Gouda 1949.

- A. de Groot. *Het vroegnegentiende-eeuwse Nederland* (in: *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, Kampen 1984, blz. 9-29).

- J. Vree. *De Nederlandse Hervormde kerk in de jaren voor de Afscheiding* (in: hetzelfde werk, blz. 30-61).

- L.H. Mulder. *De Afscheiding sociaal-wetenschappelijk benaderd* (in: *Aspecten van de Afscheiding*, Franeker 1984, blz. 84-104).

- A.J. Rasker, *De Nederlandse hervormde kerk vanaf 1795*. Kampen 1974.
- O.J. de Jong. *Nederlandse kerk–geschiedenis*; 2e dr. Nijkerk 1978.
- Archivalia uit het archief van de Gereformeerde Kerk van Gouda, 1849-1907.
- Archivalia uit het archief van de classis Gouda van de Nederlandse hervormde kerk, 1833 - 1845.

B.J. van der Saag,
april 1985.